

सरिता तिवारी । २०७२ । प्रश्नहरूको कारखाना । काठमाडौँ : सांग्रिला पुस्तक प्रालि ।

प्रश्नहरूको कारखाना कविता संग्रहका कविताले सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक रूपमा राज्यबाट उपेक्षित सीमान्तकृत वर्ग, अल्पसंख्यक आज्चलिक समुदायका जीवनक्रमका विभिन्न आयामलाई सम्बोधन गर्छ । दायित्वहीन शासन व्यवस्थाको प्रवृत्तिप्रति कविताले अंगार ओकल्छ साथै समाजमा विद्यमान विसंगति, लैंगिक एवं वर्गीय विभेद र राजनीतिक विकृतिप्रति वितृष्णा व्यक्त गर्छ । संग्रहमा ३५ थान कविता संकलित छन् । कविता विभिन्न

विषयबारे लेखिएका छन् जसलाई चार खण्डमा विभक्त गरिएको छ – “विजेता”, “के तिमीले मलाई आविष्कार गर्‍यो?”, “युद्धको सौन्दर्य” र “कारखाना जो चलिरहेको छ” । पहिलो तीन खण्डमा कविता छन् भने अन्तिममा कविको साहित्य र कविताबारे चिन्तन समावेश गरिएको छ । संग्रहमा संकलित कविता पढ्दा स्पष्ट हुन्छ कि कविले कवितालाई गम्भीर सामाजिक दायित्वबोधका रूपमा बुझेकी छन् । त्यसैले कवितामा दिनहीन गुहारभावभन्दा आत्मसम्मान, क्रान्तिचेत, सकारात्मक परिवर्तनको चाह र युटोपियालाई सत्य बनाउने अठोट झल्किन्छ । हुन त “नगाऊ कसैले शोक गीत” कवितामा देशमा सकारात्मक परिवर्तन हुन्छ भनेर आशानुभूति पनि छ तर अरू कवितामा शक्ति र सत्ताको उन्मादमा मस्त नेताहरूको राजनीतिक दाउपेचलाई चोटिलो काव्यात्मक प्रहार गर्न कवि हिचकिचाउँदैनन् :

हेर्नु कुनै दिन
तिनैका आँखा चम्किलो ऐनामा
देखिनेछ यो देशको भव्यचित्र
तिनैका पाइलाले नापेको क्षितिजमा
उघ्रिनेछ इतिहासको बुलन्द घाम । (पृ. ९०)

सीमान्तकृत वर्गको हितमा परिवर्तन गर्नको लागि कवि “युद्धको रक्तिम सौन्दर्य” को लालसा गर्न पनि पछि पर्दैनन् । परिवर्तनशीलता, समयचक्रको सापेक्षता र वर्तमानकालीन विषयवस्तुको सम्बद्धतालाई समकालीन विषयवस्तु भनेर परिभाषित गर्ने हो भने प्रश्नहरूको कारखानाले समकालीन सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक जनसरोकारका मुद्दासँगसँगै शोषित, सीमान्तकृत वर्गको पहिचान, नारी परिचय र विमर्शका साथै नागरिक समान अधिकारको विषयलाई दहोसँग सम्बोधन गरेको छ :

तर भारत
तिमी मेरो मित्र कहिले भएनौ
कस्तो दुःखको कुरा । (पृ. ११४)

माथि उल्लिखित “दुश्मनी” कविताको हरफले छिमेकी राष्ट्रको अप्रत्यक्ष संलग्नतामा भएको २०७२ सालको नाकाबन्दीको तिकतालाई स्मरण गराउँछ । त्यस्तै कविता “झण्डा,” “काठमाडौँ” र “हुबहु” ले समकालीन राजनीतिक आस्थामा आएको हास, ऐठन र प्रजातान्त्रिक मूल्यबोध अभावलाई आक्रोशित भएर पोख्छ, “पुरानो जस्तै हुबहु उस्तै देखिन्छ गणतन्त्रको नयाँ शासक” (पृ. ७५) ।

संग्रहका प्रथम भागका कविताहरू स्थानीय अल्पसंख्यक पात्रका (थारू) संस्कृति, परिवेश, परिचय, भूस्वामित्व र दैनिक जीवनक्रमको पक्षमा मुखरित छन् । कविता “डेलेतीमा माछा” ले आधुनिकताको अतिक्रमणले निम्ताएको प्राकृतिक विनाशले गर्दा चितवनका स्थानीय जनजातिहरूको जीवनयापनलाई कठिन बनाएको यथार्थ चित्रण गर्छ भने, “आदिवासी,” “आङ्गुछिया,” “दुखवा! तोर नाउँ कथि हलही?” र “ओरी दाओ” ले राष्ट्रिय इतिहासका पानामा अटाउन नसकेका मानिसहरूको लोप हुँदैगएका आञ्चलिक लोकसंस्कृति र सांस्कृतिक धरोहरको जगेर्ना र संरक्षण गर्ने दायित्वबोध गराउँछ :

यो त तिम्रा सन्ततिहरूको
पुरातात्त्विक सम्पत्ति हो
यसलाई थमाई देउ आफ्नै वंशवृक्षको
कुनै सिपालु हातमा
जसले भेटाओस् रेशा रेशाभित्र
तिम्रो खुनपसिनाको प्राचीन रेखाचित्र । (पृ. १७)

प्रश्नहरूको कारखानामा संकलित कविताहरूमा आवेग, संवेग, आक्रोश, आत्मनिर्णय, स्व-स्वामित्व र स्व-अस्तित्वको चेत प्रशस्तै छ । संग्रहको पहिलो कविता “विजेता” मा कविले आदिवासी जनजाति पात्रलाई “विजेता” भनेर सम्बोधन गर्छिन् र कविता आश्वस्तता र आत्मविश्वासका साथ सकिन्छ :

तिमीले तय गरेको लक्ष्य
र बाँकी रहन्जेल
मानिस भएर बाँच्ने लक्ष्य
हुनेछौ तिमि सधैं
बिजेता । (पृ. १०)

स्व-स्वामित्वको चेतबाट प्रेरित दोश्रो “आदिवासी” कवितामा :

नबिराइ कुनै हरफ
म तिनै त्रासदीको कथा भन्न उभिएको छु । (पृ. १५)

ऐलान गरेपछि “उभिनलाई मात्र पैताला” भएका “र ओढनलाई छ जम्मै आकाश” (पृ. २२) भएका पात्रहरूका लागि कविताले वकालत गर्दै सामाजिक विभेदको विरोधमा नारा लगाउन

थाल्छन् । सामन्ती संस्कार र चिन्तनको विरोध मात्रै नभएर केही कविता मानवीय न्याय र सामाजिक युगसन्दर्भ सचेतकको रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् । गायत्री स्पिवाकको विश्वप्रसिद्ध लेख “क्यान दि सबाल्टर्न स्पीक?”^१ मा उनी प्रश्न गर्छिन् के सीमान्तकृत वर्ग आफ्नो लागि बोल्न सक्छन्? के सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधित्व अरूले गर्न सक्छन्? प्रश्नहरूको कारखाना पढ्दा विश्वास हुन्छ सीमान्तकृत वर्गले आफ्नो कुरा बोल्न सक्छन् । तर लगत्तै अर्को प्रश्न उठ्छ, के सत्तामा बसेकाले र शासन व्यवस्थाका साझेदारहरूले ती वर्गको कुरा सुन्न सक्छन्?

प्रश्नहरूको चक्रव्यूहभित्र पाठक

सबै पाठकको पठनप्रक्रिया एउटै हुँदैन । प्रत्येकको आ-आफ्ना साहित्यिक रुचि, दृष्टिकोण र बुझाइ हुन्छन् । साहित्यलाई बुझ्ने मेरा आफ्नै निजी दृष्टिकोण र रोजाइहरू छन् । साना, लयात्मक, भावात्मक र चोटिलो कविता मलाई मन पर्छन् । यस्ता कविता मन पर्छन् जसले मस्तिष्क र मुटुमा एकै चोटी प्रभाव पार्छन् र द्रविभूत गर्छन् । यस्तो अनौठो प्रभाव छाड्छ कि पुनर्पठन गर्दा पनि ती भावहरूको प्रत्याभूति पहिलो पठनभन्दा कम हुँदैन । प्रश्नहरूको कारखाना मैले पटकपटक पढ्नुपऱ्यो । शीर्षकमा भने जस्तै प्रश्नहरू एकपछि अर्को लामबद्ध रूपमा आएर जिरह गर्छन्, पैरवी गर्छन्, बहस गर्छन् र आफ्नो फैसला पनि सुनाउँछन् । कविताको रसास्वादन गर्न लालयित पाठक एकाएक स्तब्ध हुन्छ । कविता पढ्दै गरेको पाठक थाहा नपाइकन आफूलाई कविको अदालतमा भेट्याउँछ । अपराधी सरह कठघरामा उभ्याइएको पाठक अकमक परेर उत्तर दिने प्रयास गर्छ, “मैले त केही गरेको छैन । म अपराधी होइन । मलाई किन अपराधी जस्तै प्रश्न?” कविताहरू प्रश्नको लर्को लिएर उभिन्छन् र हुंकार गर्छन्, “हो त्यही केही नगरेको अपराधको साक्षी हौ तिमी । एउटा नागरिकको हैसियतले शोषित नागरिकको पक्षमा नबोल्नु नै तिम्रो अपराध हो ।” कविको साथ पाएर कविताले प्रश्न गर्छ :

सज्जन मानिसहरू!

के हामीले आफ्ना नानीहरूको मुस्कान

सुरक्षित राखेका छौं? (पृ. ९०)

कविताले पाठकसित प्रश्नको उत्तर खोज्छ । कविता पढेर पाठक मात्र पाठक भएर बस्न पाउँदैन किनकि कवि पाठकसित संवाद गर्न उद्यत भएको हुनाले पाठक उत्तरको लागि आफूभित्र घोटिलन बाध्य हुन्छ । एकपछि अर्को प्रश्न तेर्सिन्छ :

^१ हेर्नुहोस्, www.bahaistudies.net/neurelism/library/subaltern_speak.pdf;
८ अगस्ट २०१६ मा हेरिएको ।

तपाईंलाई के लाग्छ साथी
के सम्भव छ बजारलाई भाषाले परास्त गर्न? (पृ. १०१)

मानवचेत र आत्मज्ञान प्रबोधनको पक्षमा ओर्लेका आन्दोलनरत पात्र जस्तै एकपछि अर्को प्रश्न राख्दै आफ्नो निर्णय सुनाएर विद्रोहको लागि तत्पर उभिन्छ कविता “के तिमीले मलाई आविष्कार गर्नु?”

जन्मजात
मैले लिएर आएकी छु आफूसँग
एउटा नैसर्गिक अनुहार
म दिन्नँ कसैलाई
आविष्कारको मोहर लगाए
नृशंसतापूर्वक
आफ्नो अनुहारमाथि शासन गरिरहन । (पृ. ३१)

नारीको मानव हुने अधिकारको लागि र “मात्रै ५ इन्चको “बर्बर” वस्तुको सत्ता” को विरोधमा रणचण्डी भएर रणसंग्राममा जान पनि पछि पर्दैनन् यी कविता ।

प्रश्नका अनन्त किराहरू हिँडिरहेछन् मेरो मथिगलमा
मेरी आमाको गर्भाशय र बाबुको शुक्रकीटको धज्जी उडाउँदै
मण्डीमा थोपारेको तरकारीझैँ
को हौ तिमी मेरो अस्तित्वमाथि स्वामित्व दाबी गर्ने? (पृ. ३१)

युगीन लैंगिक विसंगति र विभेदपूर्ण व्यवहारप्रति “रकेट लन्चर” जस्तो कविताको भाष्यमा चुनौती दिँदै कविताहरू विसंगतिविरुद्ध गर्जिन्छन् । परिचयहीन, लैंगिक अस्तित्वहीन र मानवीय संवेदनाहीन जीवन बाँच्न बाध्य समाजका नारीपात्रको मानवीय समान अधिकारको पक्षधर छन् कविताहरू । एउटा कविता सकिन्छ, मानवताको बहस गर्दै र समान नागरिक अधिकारको ऐलान गर्दै सीमान्तकृत वर्गको पक्षमा उद्घोष गर्दै अर्को कविता उभिन्छ । सामाजिक रूपान्तरणका लागि पाठकलाई पनि आफ्नो दायित्वबोध गराउन पछि पर्दैनन् संग्रहका केही कविता । केही कविताको अन्त प्रश्नबाट हुन्छ, कविताभित्र नै उत्तर निहित रहेकाले सचेत पाठकले आफ्ना पाठकीय सहमति र असहमतिबीच सजिलै उत्तर भेट्न सक्छ ।

मिथकीय प्रयोग

अतिमानवीय र अतिप्राक्त (सुपरह्युमेन एण्ड सुपरनेचुरल) तत्त्वहरू मिलेर बनेका कथा वा सन्दर्भहरूलाई मिथक भनिन्छ । हाम्रा पूर्वीय मिथकहरूलाई असत्य, असान्दर्भिक, रूढीवादी, ईश्वरमुखी, आस्तिक र भाग्यपरस्त भनेर परिभाषित गरे तापनि ती मिथकहरू थाहा नपाइकन हाम्रो अवचेतनमा रहेका हुन्छन् र हाम्रा विचार, सोचलाई प्रभावित गर्छन् । पश्चिमी मुलुकका नारीवादी अध्येताहरूले समाजमा स्थापित विभेदकारी ढाँचाको वैधानिकता भंग गर्न त्यही मिथक र ईश्वरीय पर्यायहरूलाई पुनर्परिभाषित गर्ने प्रयास गर्दै ती मिथकलाई कला, साहित्यमा प्रशस्तै प्रयोग गरेका छन् । “मिथक र साहित्य” भन्ने लेखमा डा. कृष्णहरि बराल लेख्नुहुन्छ, “मिथकको सम्बन्ध सिर्जनात्मकतासँग हुन्छ” (बराल २०६८ : १७५) । “हे देवी” कवितामा कविले नारीको व्यक्तिगत जीवन रहेका सामाजिक नियन्त्रण र शोषणविरुद्ध नारीचेत जाग्रत गर्ने अभिप्रायले देवी मिथक प्रयोग गरेकी छन् ।

कविता “हे देवी” ले धेरै पाठकको ध्यान आकर्षित गर्‍यो । आलोचनात्मक प्रतिक्रिया पनि सामाजिक सञ्जालमा छरिएका थिए । केही प्रतिक्रिया सुनें : “एउटा क्रान्तिकारी कवि अन्ततोगत्वा देवी शरणम्! यो त अचाक्ली भयो ।” मेरो बुझाइमा क्रान्तिको उद्घोष गर्ने कविले “रक्षा गर देवी महात्मया” भनेर पुकारा गरेको होइन । मिथकलाई जस्ताको त्यस्तै अर्थमा प्रयोग गर्‍यो भने ती प्रयोगहरूमा आलोचना गर्ने प्रशस्त ठाउँ हुन्छ । भनिन्छ, मिथकहरूको प्रयोग जस्ताको त्यस्तै अर्थमा कहिले पनि हुनै सक्दैन किनभने विभिन्न कालखण्डमा नयाँ नयाँ अर्थमा प्रयोग भएनन् भने मिथकको मृत्यु हुन्छ । “हे देवी” कविता पनि मिथकको पुनर्व्याख्या हो जसलाई कविले चतुर्थाईपूर्वक विचार सुधारक रणनीतिको रूपमा र महिला सशक्तीकरणको अर्थमा अवलम्बन गरेकी छन् । जुन देशमा कुनै पनि शुभ कार्य गर्दा देवी स्वरूप पञ्चकन्याको पूजा गरिन्छ, चाडबाडमा देवीको स्तुति र पूजा गर्न राष्ट्रधोष र राष्ट्रधक्ष श्रद्धाले टाउको निहुराएर जान्छन्, त्यही देशमा देवीको प्रतिरूप मानिएकी महिलाहरूलाई शोषण गरिन्छ । उनीहरूले न्याय पाउन पनि सास्ती हुन्छ भन्ने कुरा सर्वविदितै छ । असक्त र असहाय महिलाहरूलाई सुषुप्त अवस्थाबाट जागृत गर्ने प्रयास हो यो कविता । “युगका युग, कल्पका कल्प, कुन निद्रामा छौ देवी!” (पृ. ३३)

प्रस्तुत कवितामा कविले दैवी मिथकलाई नारीशक्तिको रूपमा प्रतिकात्मक ढंगले प्रयोग गरेकी छन् । नारीभित्र निहित शक्तिलाई जागृत गर्ने प्रयास हो । दैवी मिथक सामूहिक अवचेतनको परिणाम भएको कारण ती मिथकहरूलाई विद्रोहका स्वरहरूसित मिसाएर रणनीतिक रूपले प्रयोग गरिएको छ । शोषित महिलालाई आफ्नो नागरिक अधिकारका लागि आफै प्रयत्नशील हुन आह्वान गरिएको छ :

थाहा छ?

तिमी निदाइरहेको बेला

उनीहरूले तिमीलाई बोक्सी बनाए

र बलात् ख्वाए रछयान

बलजपती थुनेर कोठीभित्र गरिदिए 'वेश्या' करार

र नैतिकताको सफेदपोस भिरेर

लेखे धर्मका नाममा पापका मन्त्र । (पृ. ३४)

उल्लिखित पंक्तिले स्पष्ट पार्छ कविले धमभीरु भएर देवीलाई पुकारा गरेको होइन । बरु घर घरमा हुने पोस्टरपूजा र मुर्तिपूजाको संकीर्ण धार्मिक आस्थाका आधारलाई भत्काउँदै पुनर्लेखन गर्ने प्रयासमा “बोक्सी” आरोपबाट प्रताडित महिलामा महानारीत्वको शक्ति प्रतिस्थापित गर्ने प्रयास गरेकी छन् । “हे देवी!” कविता राज्यको केन्द्रमा रहेका शक्तिवानहरूले गर्ने धार्मिक शक्तिपीठ अन्धभक्ति प्रतिको कटाक्ष पनि हो ।

मिथक कपोलकल्पित हुन सक्छन् । मिथक मिथ्या हुन सक्छन् । मिथक अपत्यारिलो हुनसक्छन् तर ती मिथक मानिसहरूको मन र मस्तिष्कमा जरा गाडेर सामूहिक स्मृति भएर बसेका हुन्छन् । सामूहिक परिवर्तनको लागि सामूहिक स्मृतिलाई नै सम्बोधन गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ । केही बौद्धिक जमातले मिथकीय विश्वसनियतालाई आफ्नो चिन्तनबाट विस्थापित गरे पनि बहुसंख्यक जमातको दैनन्दिनलाई मिथकले प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यही मध्येको प्रभावकारी “देवी” मिथकलाई कविले “बुमरैडु” जस्तै गरी प्रयोग गरेकी छन् । मिथकहरूको सामयिक पुनर्व्याख्याले युद्धस्तरको सम्बोधन गर्नसक्छ भन्ने विज्ञहरूको विश्वास छ । साहित्यकार एन्जेला कार्टरले दैवी मिथकलाई “कन्सोलेटोरी ननसेन्स” (कार्पिन्स्की सन् २०००) भने तापनि मिथकलाई बहुल दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्न सक्ने सम्भावना प्रति सकारात्मक रहेकी छन् । कवि तिवारीले पनि देवीको पुरातनपन्थी धार्मिक मान्यतालाई मानवीयकरण गरेकी छन् । एडरियन रिचको परिकल्पना “रिभिजन” (प्लेट सन् २०११ : ६) जस्तै यस कवितामा कविले दैविक परिकल्पनालाई नारी सशक्तीकरणको प्रयोजनमा परिमार्जन र पुनर्लेखन गर्ने प्रयास गरेकी छन् ।

कवितामा राजनीति

कवितामा राजनीति घुसाउँदा कविता दुषित हुन्छ भन्ने एउटा पक्ष छ भने सबै कवितामा कुनै न कुनै प्रकारको राजनीति हुन्छ भन्ने अर्को पक्ष छ । जे जस्तो बहस भए तापनि सकारात्मक तर्क र बहसले साहित्यलाई राम्रो दिशातिर निर्देशित गर्छ भन्नेमा शंका छैन । प्रत्येक साहित्यिक अभिव्यक्तिमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले कुनै न कुनै प्रकारको राजनीतिक

विचारधारा हुन्छ । स्वरूप फरक हुन सक्छन्, जस्तै: प्रकृतिवाद, मानववाद, धार्मिकवाद, अध्यात्मिकवाद, दर्शन, सांस्कृतिकवाद, अथवा अन्य कुनै चिन्तन । प्रकृतिमोह, जीवन दर्शन, देशप्रेम, राष्ट्रियता, परिचयका चिन्तन जे भए पनि सिर्जनाहरू कुनै न कुनै राजनीतिक विचारबाट प्रभावित नै हुन्छन् । यहाँ सम्म कि, स्वच्छन्दवादी कविको कल्पनाशीलता, अनुभूति, संवेग, आवेग र सिर्जनात्मक हर्षातिरेक अभिव्यक्तिमा पनि कविको आफ्नो समय, काल, खण्डको राजनीतिक विचारले प्रभाव पारेको हुन्छ । उदाहरणको लागि:

र ओलम्पिकको स्वर्ण पदक जित्ने दौडजस्तो
दौडनु छ भान्साको भूगोलमाथि बिहानभर । (पृ. ४३)

यसले एउटा गृहस्थ महिलाको जीवनको, जहाँ कविताले जीवन्तता पाउन सकेन, बाध्यात्मक अवस्था चित्रण गर्छ । अर्को अर्थमा महिलाको गृहस्थ पारिश्रमिकविहीन श्रमको स्थिति पनि उजागर गर्छ । उल्लिखित काव्यभाव पनि नारी अस्तित्व, भूमिका र अधिकारसित जोडिएका मुद्दा नै हुन्, त्यस अर्थमा राजनीति नै हुन् जसलाई लैंगिकताको राजनीतिको रूपमा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

कविता “भकुण्डो” मा :

तर हे खेलाडी!
यो गोलो वस्तुभिन्न
अझै छ एउटा जिउँदो मानिस । (पृ. ५९)

संकीर्ण मानसिकताबाट उब्जेका नारी विषयक चारित्रिक, संकुचित विशेषताहरू, परिचयका आधारहरू, शरीर, सुन्दरता, मुटुलाई भत्काएर सीमान्त अस्तित्व पहिचानबारे सचेत कविले चेतनशील मस्तिष्कको प्रतिस्थापन गरेकी छन् । जबसम्म मस्तिष्क हुँदैन, विचार हुँदैन, प्रश्न हुँदैन, सोच्ने र तर्क गर्ने क्षमता पनि हुँदैन । यस अर्थमा महिलालाई मस्तिष्कसँग जोड्नु आफैमा महिला परिचयको राजनीति हो । त्यस्तै, भौतिकवादी सुन्दरताका उपासकहरूद्वारा सीर्जित बजारमुखी सौन्दर्यमापनको विरुद्धमा उभिन्छन् कवि र प्लाष्टिक सुन्दरताको विरुद्ध “पुतली” शीर्षकमा लेखिन्छन्, “तथाकथित सौन्दर्यका नाममा युगौँदैखि बनाएका छौ मलाई बन्दी” (पृ. ४८) । लैंगिक अस्तित्वको सन्दर्भमा लैंगिक सीमान्तताको तात्त्विक पहिचानप्रति सचेत देखिन्छन् कवि र बजारले निर्मित गरेको “पुतली नारित्व अवधारणा” लाई ठाउँ नकाछिन् ।

पूँजीवादी बजारको कस्मेटिक सुन्दरताले पुनःपरिभाषित गरेको “कठपुतली-नारित्व” मा अल्लङ्गेको आधुनिक नारी चेत र मातृत्व महिमाले गोडामा हालेको नेल दुवैको प्रवृत्ति फरक

भए पनि दुवैले नारीलाई बन्धक बनाएका छन् । कविता “ठेगाना” का हरफहरूले त्यस्तै विचार अभिव्यक्त गर्छन् :

नपुगेर कहाँ अन्ते
म फर्केकी छु उही ठेगानामा
जहाँ मेरा साना नानीहरू छन्
मेरो बाटो हेदै
साँझसम्म पिँढी कुरिरहेका । (पृ. ४२)

माथिका अभिव्यक्तिमा आमाहरूका दुविधा छन् । आमाहरू आफ्ना पेशागत भविष्यको सपनाभन्दा बढी आफ्ना नानीहरूको भविष्यका सपनाका लागि आफ्ना जीवन अर्पण गर्छन् । माथि उल्लिखित भावहरू “पार्टीगत” राजनीति नभए पनि ती लैंगिक परिचयको राजनीतिक चेतभावले ओतप्रोत छन् । कला र कृतिको रसास्वादन गर्न सैद्धान्तिक दृष्टिकोण चाहिँदैन भन्नेहरूले पनि विवेचनात्मक दृष्टिकोण र आलोचनात्मक व्याख्याको लागि पठन प्रक्रियामा कुनै न कुनै दृष्टिकोणबाट कृतिलाई पढेका हुन्छन् र बुझेका हुन्छन् । जस्तै: साहित्यिक चेत सौन्दर्य, वा साहित्य दर्शनको चरमा, वा अन्य कुनै ।

“शान्ति” शब्दको यथास्थिति र अर्थमा उथलपुथल ल्याउन युद्धको रक्तिम सौन्दर्यको गुणगान गर्न हिचकिचाउँदैनन् कवि तिवारी :

मित्रहरू!
मौन उभिरहनु, नबोल्नु, नचल्मलाउनु र नदिनु कुनै प्रतिक्रिया
लगातार खपिरहनु प्रहार वा सहनु जुका र सर्पहरूको दंश
यही नै हुन्छ यदि शान्तिको अर्थ भने
शान्तिभन्दा कैयौँ-कैयौँ गुणा मनपराउँछु म
बाँच्नुको कलाले रंगिएको
युद्धको रक्तिम सौन्दर्य । (पृ. ७०)

उल्लिखित अभिव्यक्तिबाट कविमा अझै युद्धको धड्धडी बाँकी भएको आभास हुन्छ । एक दशकको युद्ध विभीषिका झेलेका नागरिकहरूका घाऊ अझै निको भएका छैनन् । दश वर्षे “जनयुद्ध” ले नागरिक हकहितका विभिन्न विषयहरूलाई मूलधारे बहसमा ल्यायो भन्नेमा दुई मत रहेन । केही सकारात्मक परिवर्तन पनि नभएका होइनन् तर ती परिवर्तनको लागि त्यही शोषित वर्गले ठूलो मूल्य चुकाउन परेको छ जसको नाममा राजनीति गरेर नेताहरू सत्ता भोग गर्दैछन् । आफ्नो सपनाको लागि प्राण होम्ने समुदायको जीवनमा के कस्ता परिवर्तन

आए त्यसबारे विश्लेषण हुन अझै बाँकी छ । नयाँ शक्ति, नयाँ परिस्थिति, नयाँ सामाजिक संरचना र जनताको समान अवसर, समान अधिकारको नाममा लडेको युद्ध अहिले सत्ता र शक्तिको बाँडफाँटमा अल्झेको छ । दश वर्षे युद्धपछि पाएको र गुमाएको विश्लेषण संश्लेषण हुन अझै निकै समय लाग्नेछ । रक्तिम युद्धको रोमान्टिक परिकल्पनाभित्र पनि विध्वंसको छाप देखिन्छ । बरु वैचारिक युद्ध प्रस्तावित भएको भए हुन्थ्यो कि? शान्तिको अर्थ सारहीन भयो भन्दैमा युद्धको विध्वंसता र कुरुपतामाथि सौन्दर्यको लेपन गरेर काव्यात्मक आकर्षण दिनु कति जायज हुन्छ? शान्तिको परिभाषालाई परिवर्तन गर्ने प्रयासमा रणसौन्दर्यको गुणगान या अतिरोमान्टिक हुन्छ, या परपीडक मानसिक सन्तुष्टि । जोदाहा चेतबाट अभिप्रेरित कविलाई “यो दुनियाँमा बहुलाउन जति सुन्दर कुरा अरू केही होला त?” (पृ. ९२) जस्तो प्रश्न सोध्ने छुट भए पनि विनाशकारी युद्धलाई रोमान्टिक प्रतिविम्बमा ढालेर युद्धको जयजयगान गर्नु शब्द विलासिता सँगसँगै युद्धपिपासुको प्रबल आवेग भनेर आरोप लाग्न सक्छ । हुनत जोसँग केही हुँदैन, उसलाई गुमाउने पनि भय हुँदैन र यस्तो स्थितिमा युद्धको अतिवादी दृष्टिकोणको पक्षमा तर्क गर्न सकिन्छ । त्यस्तो स्थितिमा युद्ध नै अन्तिम बाटो हुन्छ तर युद्धको अर्थ पहिला जस्तो छैन र अब आउने युद्ध न्युक्लियर युद्ध पनि हुन सक्छ । लड्ने परे बरु न्यायिक युद्ध, वैचारिक युद्ध वा अन्य वैकल्पिक युद्धको बारेमा बहस गर्न सकिन्छ ।

सामाजिक सञ्जालमा र पुस्तक विमर्श दौरान प्रश्नहरूको कारखानालाई राजनीतिक लेखनले प्रेरित छ भन्ने टिप्पणीकारहरूले “साहित्यमा राजनीति” भन्ने बहसको उठान गरेका छन्? जुन आफैमा एउटा बृहत् छलफलको विषय हो । साहित्यमा राजनीति भएन भने साहित्य नै हुँदैन भन्ने केही साहित्यकारको दाबी छ । तर पार्टी पराधीन साहित्यलाई कतिसम्मको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति मान्न सकिन्छ होला? किनकि त्यस्ता सिर्जनामा सर्जक राजनीतिक पार्टीको सिद्धान्तमा खुम्चिएर सिर्जना गर्न बाध्य हुन्छ । स्टिफ्यान डिडालस, “अ पोर्ट्रेट अफ दि आर्टिस्ट एज अ योङ्ग म्यान” (जोयस सन् १९९७[१९१६]) का पात्र भन्छन, “जन्मेदेखि मानिसलाई राष्ट्रियता, भाषा, दर्शन र धर्मको जालोले भित्र राख्ने प्रयास गरिन्छ । तर म त्यो जालोभन्दा बाहिर उड्न चाहन्छु ।” यस संग्रहमा समेटिएको कविता “पुतली” मा पनि मुक्त उडानको चाहना अभिव्यक्त छ, “उड्न चाहन्छु म/मुक्त उडान” (पृ. ४८) जसले कुनै प्रकारको पराधिनतालाई स्वीकृति दिदैन ।

साहित्य र कलालाई एकत्व परिभाषाभित्र संकुचित पारेर थचार्ने प्रकृति पनि निरकुंश हो । शासकले सिर्जनात्मक, कलात्मक कार्यमा अकुंश लगाउन हुन भनेर सर्जक, सिर्जना

२ हेर्नुहोस्, <http://mahilakhabar.com/?p=16521>; <http://kantipur.ekantipur.com/printedition/news/2016-01-02/20160102102534.html>; www.khabarchitwan.com/49878/; १० जनवरी २०१७ मा हेरिएको ।

र सिर्जनात्मक स्वतन्त्रताको पक्षमा पैरवी गर्दा पाठकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको कुरा पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

सौन्दर्यपक्ष र चिन्तन

सामाजिक सञ्जालमा पाठकहरूबीच प्रश्नहरूको कारखानाको चर्चा चलिएको बेला मूलधार पत्रिकाहरूमा कविता र अकविताबारे बहस शुरू भए । कवि स्वयंले त्यसको उल्लेख गरेकी छन् ।^३ “यो कविता” र “यो अकविता” भनेर सदर गर्ने अधिकार कस्तो पाठक र समालोचकलाई छ? कवित्व गुणवत्ताको मापन गर्ने आधिकारिक व्यक्ति को होला? सीमान्तकृत वर्गका पाठक र श्रोता त हुनै सक्दैनन् किनकि सो वर्गका पाठक र श्रोताका सौन्दर्यचेत र सौन्दर्यानुरागलाई धेरैजसो वैधानिक मानिएको हुँदैन । साहित्यिक सौन्दर्यचेतका गुणवत्ता मापनको आफ्नै राजनीति हुन्छ । कला र साहित्यलाई बुझ्ने र रसास्वादन गर्ने एकल सौन्दर्यचेत हुनै सक्दैन, बहुल सौन्दर्यचेत हुन्छन् । लालित्य छनोटका आधारहरू व्यक्तिगत रुचि र बहुतात्विक अवधारणाले निर्धारण गर्छन् ।

जुनसुकै विधाको साहित्य भए पनि त्यसले मानवहितसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्दछ भन्ने विश्वास छ तर पाठकसम्म पुग्नको लागि साहित्यमा लालित्यको पनि त्यत्तिकै महत्त्व रहन्छ । पुरातन सौन्दर्यपरक दृष्टिकोणलाई विस्थापित गर्नुको अर्थ नयाँ मानक र मान्यता निम्त्याउनु पनि हो । नवचिन्तनमा साहित्य सौन्दर्यको पुनर्परिभाषा अपरिहार्य छ । साहित्यको सौन्दर्यपक्ष र चिन्तनबारे सौन्दर्यशास्त्रीले फरकफरक मत अभिव्यक्त गरेका छन् । केही प्रसिद्ध सौन्दर्यशास्त्रीहरू जस्तै डेमोक्रेटस, प्लेटो, अरिस्टोटल, रुसो, शिलर, गेटे र अन्यले सौन्दर्य चिन्तनबारे बृहत् विश्लेषण र विवेचना गरेका छन् (डब्ले सन् २००६) । तथापि, ती सौन्दर्यपरक चिन्तनमा महिलाका अन्तर्ज्ञान, दृष्टिकोण, अनुभव र आवेगात्मक मूल्यांकनहरू सम्मिलित गरिएका छैनन् । केही समालोचकहरू ती पुरातन सौन्दर्यपरक दर्शनलाई बुर्जुवा र पुरुष दृष्टिकोणको प्रभुत्व भन्दै प्रतिवाद गर्छन् (इलिसन सन् २००१) । जे जस्तो सहमति वा विमति राखे पनि साहित्यमा लालित्यको विषयलाई पूर्णतः तिरस्कार गर्न मिल्दैन । संग्रहमा संकलित लेख “कारखाना, जो चलिरहको छ” मा कवि लेखिन्छन्, “कविता अलंकारले मण्डित अनुष्ठान होइन” (पृ. १३०) । कविता धेरै कुरा होइन । कविता “पार्टीगत” विचारधाराप्रतिको निष्ठा होइन; कुनै पार्टीको पक्षधर होइन; कुनै झण्डाको छत्रछायाँमा विकसित हुन सक्दैन र एकल परिभाषामा खुमिचने अभिव्यक्ति पनि होइन । एकत्ववादी परिभाषाको लगाम लगाएर मात्र उत्पीडन र शोषण विरुद्धको मुखपत्र बनाएमा त्यो लगामले साहित्यलाई निरस र सारहीन बनाउँछ ।

^३ हेर्नुहोस्, <http://mahilakhabar.com/?p=16521>; १० जनवरी २०१७ मा हेरिएको ।

यस संग्रहमा समावेश कविता मुटुमा सजिनेभन्दा पनि चेत प्रहारक छन्। संग्रहका कविताले काव्यिक लालित्य र मर्यादाबारे जिज्ञासा पनि सृजित गर्छ: कविता कस्तो हुन्छ? कविता के हो? कविता किन पढ्ने? काव्यिक अभिव्यक्तिमा नवलय, रस, भाव, रिदमका स्वरूप कस्तो हुनु पर्ने हो? यी प्रश्नहरूको उत्तर बहुल हुनसक्छ र आउने समयमा फरक हुन सक्छन्।

तिवारीका कवितामा लयात्मक भावभन्दा बढी द्वन्द्वात्मक तार्किकता छ, र बौद्धिकता छ भन्नेमा कुनै सन्देह छैन। संग्रहका केही कविताले मूलधारका काव्यिक सौन्दर्यचेत र कविताका दर्शनलाई नराप्ररी अँट्याउँछन्। “दुश्मनी,” “झण्डा” र “युद्धको एक दिन” कविता निरस लाग्छन्। “आगो निलेर अंगार” कविताको शुरुआतभन्दा अन्त्य प्रभावशाली छ। “शब्दहरूसित खेलाँची” र अन्य एक दुई कविता संवेगशून्य लाग्छन्। तिवारीका कवितालाई काव्यात्मक लयका आधारमा भन्दा बौद्धिकता एवं तार्किकताको आधारमा विश्लेषण गर्नु न्यायसंगत हुन्छ।

अन्तमा,

प्रायजसो मूलधार लेखनबाट फरकधारका साहित्यिक कृतिहरू बहुसंख्यक पाठकवृत्तमा सहजै स्वीकार हुँदैनन्। पश्चिमी कविता लेखनको इतिहास हेर्ने हो भने अहिले लोकप्रिय मानिएकी कवि ऐमिली डिकिन्सन आफ्नो लेखन समयमा समकालीन कविहरूबाट उपेक्षित रहिन्। मृत्यु भएको ७० वर्षपश्चात् मात्रै उनका कविता लोकप्रिय भएका हुन्। त्यस्तै पारिजातका कृतिहरूको लोकप्रियता र महत्त्व पनि पारिजातको जीवनकालमा भन्दा अहिले बढेको छ। प्रश्नहरूको कारखानाले समालोचक, समीक्षक, कवि र पाठकहरूको मिश्रित प्रतिक्रिया पाएको छ। समयले कृतिको मूल्यांकन गर्छ।

सिर्जनाको अर्थ कतिसम्म विस्तारित हुन्छ त्यो पाठकको व्याख्यामा निर्भर हुन्छ। त्यसैले संग्रहका कविता पठन उपरान्त मूल्यांकन गर्ने प्रक्रियामा पाठकको चाहना र जिज्ञासाबाट कविताको अर्थ स्थापित हुने क्रम जारी रहन्छ। कुनै पनि टिप्पणी, समालोचना र व्याख्या अन्तिम हुँदैन। विभिन्न देश, काल, परिस्थिति र पाठकको व्यक्तिगत रुचिले कवितालाई फरकफरक अर्थ पनि प्रदान गर्न सक्छ। कतिपय सन्दर्भमा कविताको अर्थ निर्धारण विषयवस्तुनिष्ठ नभएर व्यक्ति र आस्थानिष्ठ पनि हुन पुग्दछ। यसैले आउने दिनहरूमा अरू पाठकले यस कृतिलाई कसरी बुझ्छन् र कसरी समीक्षा गर्छन् त्यो त आउने समयले नै बताउने छ।

सन्दर्भ सामग्री

बराल, कृष्णहरि । २०६८ । मिथक र साहित्य । रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड । राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम, सं., पृ. १७४-१८३ । काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

Dabney, Townsend. 2006. *Historical Dictionary of Aesthetics*. Oxford: The Scarecrow Press.

Ellison, David. 2001. *Ethics and Aesthetics in European Modernist Literature: From the Sublime to the Uncanny*. Cambridge : Cambridge University Press.

Joyce, James. 1997[1916]. *A Portrait of the Artist as a Young Man*. Revised edition. Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd.

Karpinski, Eva C. 2000. Signifying Passion: Angela Carter's Heroes and Villains as a Dystopian Romance. *Utopian Studies* 11(2): 137-151.

Plate, Liedeke. 2011. *Transforming Memories in Contemporary Women's Writing*. New York: Palgrave Macmillan.

अर्चना थापा

संस्थापक, अक्षर क्रियसन्स् नेपाल